

Hur motiveras staten?

Varför behövs staten? Med vilka skäl eller teorier motiveras förekomsten av en statsmakt som ytterst bygger på utövandet av våld och hot om våld (tvång) mot medborgarna? Borde inte ett civiliserat samhälle klara sig utan denna rest från forna tiders primitiva sedvänjor och barbariska förhållanden?

Det omedelbara svaret är att statsmakten behövs för att skydda medborgarna mot yttre och inre våld samt för att upprätthålla en gemensam rättsordning. Därmed är de flesta idag ense. Men varför måste det finnas en stat som handhar resurser motsvarande två tredjedelar av Sveriges bruttonationalprodukt? Motiveringen för en så vidsträckt stat är kunskapsteoretiskt oklar. Men för att kasta ett visst ljus över de intellektuella grunderna för dagens vidsträckta statliga verksamhet skall statslärans doktrinhistoria översiktligt granskas i det följande.

De viktigaste förklaringarna till att statens befallningar bör åtyldas och till rättsens ursprung kan inordnas i följande fem kategorier:

- 1 Den teokratiska statsläran
- 2 Naturrätten och samhällsfördraget
- 3 Makt är "rätt"
- 4 Rättspositivismen
- 5 Utilitarismen

Vissa av dessa kategorier lappar över varandra och inte sällan har olika rättsfi-

losofer och politiska filosofer haft med element från flera olika kategorier samtidigt i sin argumentering för synen på staten och rätten. En del av förklaringarna har naturligtvis ingen större relevans för hur man skall se på staten idag. Men mycket av forna tiders tänkande går fortfarande igen i den nu levande generationen politikernas synsätt. Indirekt betyder detta att dagens statslära är svagt underbyggd. Det framgår av en närmare granskning av de fem förklaringskategorierna.

Teokratismen

Statens grundande på religiösa föreställningar är av mycket gammalt datum. Den i historieböckerna välkände konung Hammurabi i Babylonien (omkr 1950 f Kr) fick de lagar som han gav åt sitt folk från solguden. Likaså fick Moses i Bibeln de tio budorden (Dekalogen) direkt från judarnas gud Jahve.

Furstemaktens gudomliga ursprung i nyare tid har manifesterats tex vid kröningarna då en hög prästerlig dignitär skall smörja furstens panna med olja. Ursprunget finns i Första Samuelsboken 10:1 och 16:13 där Siaren Samuel smorde Saul och David till konung över Israel.

Teokratismen innebär att rätten härrör från befallningar av Gud som uttryck för Guds vilja. Striden mellan påvemakten och de frankiska kejsarna på medeltiden medförde en utveckling av teokratismen till en teori om att kejsaren inte fått sin makt direkt av Gud utan genom påvens förmedling. I längden lyckades emellertid påvemakten inte upprätthålla denna speciella teokratiska teori.

Läran om kungadömet av Guds nåde

Danne Nordling är pol mag och chef för Näringslivs-Research AB.

fick sin mest extrema utformning under Stuart-perioden i England genom utgåvan av sir Robert Filmers bok *Patriarcha* 1680. Han tillbakavisade tanken att människosläktet från början varit begåvat med frihet. Istället gav Gud från början kunglig makt åt Adam vilken sedan ärvt och slutligen tillfallit monarkerna i modern tid. Konungen kunde ses som ägaren till riket ungefär som en jordägare äger sin fastighet.

Samhällsfördraget

Oppositionen mot teokratismen hårdnade mot slutet av 1500-talet. Under 1600-talet utbreddes sig i de europeiska icke-katolska länderna en radikal statslära på naturrättslig grund som stod i skarp kontrast till teokratismen. Läran, som fortlevde till slutet av 1700-talet, innehöll vissa äldre naturrättsliga element från bla stoikerna, Cicero och medeltida rättsfilosofi. Den nya läran kallas ibland den rationalistiska naturrättsläran (av ratio = förnuft). Under en kort period direkt efter andra världskriget upplevde denna lära en renässans och den är nu åter aktuell i dagens nyliberala idéströmning.

Det centrala i den rationalistiska naturrättsläran är idén om samhällsfördraget. Ursprungligen fria människor sluter sig samman och bildar en stat. I naturtillståndet fanns inga lagar stiftade av människor utan endast den naturliga lagen eller naturrätten. Denna bestod av eviga och oföränderliga förnuftsprinciper som var universellt giltiga. Dessa principer kan inte bevisas och behöver inte heller bevisas eftersom de inses av alla förnuf-tiga varelser.

Enligt naturrätten hade människorna

inte bara rätt till frihet utan också rätt och förmåga att avstå från denna rätt med bindande verkan – alltså att sluta avtal. *Pacta sunt servanda* (avtal skall hållas) är en grundläggande rättsprincip i den naturliga rätten och utgör fundamentet för samhällsfördraget. Den naturliga lagen gav nämligen inte ett tillräckligt skydd för människorna i naturtillståndet. Därför slöt de sig samman till samhällen som styrdes av härskare med rätt att stifta lagar som människorna enligt avtal – samhällsfördraget – åtog sig att åtlyda. Skyldigheten att lyda statens påbud följde alltså av ett i princip frivilligt avtal som skulle ge människorna fördelar i förhållande till det avtalslösa naturtillståndet.

Varför måste det finnas en stat som handhar resurser motsvarande 2/3 av Sveriges bruttonationalprodukt?

I sin mest utarbetade form hävdade den rationalistiska naturrättsläran att människan genom samhällsfördraget endast frånhänder sig en del av sina rättigheter, nämligen rätten att använda våld för att skydda sin rätt till liv, hälsa, frihet och egendom. Dessa rättigheter kan inte avtalas bort emedan de är *oförytterliga*. Samhällsfördraget kan bara innebära ett uppdrag åt domstolar och exekutiva organ att skydda dessa rättigheter och därmed ge staten monopol på utövandet av legalt våld för ytterst begränsade tillfällen.

Om härskarmakten trots detta skulle överskrida sina avtalsenliga befogen-

heter och förgripa sig på människornas oförytterliga rättigheter blir undersåtarna lösta från sin lydnessplikt. Här inträder en villkorlig rätt till revolution och upprättandet av ett nytt samhällsfördrag. Så skedde också i England genom avsättandet av Jakob II och den "ärorika revolutionen" 1688.

Som upphovsman till den nya naturrättsläran brukar man räkna den holländske juristdoktor Hugo Grotius (1583–1645) även om han blivit mest berömd för sina insatser på folkrättens område. För att få folkrättsliga regler godtagna i krig som dikterades av religiösa motsättningar fanns ett starkt incitament att frigöra rättsläran från teologin och basera rättens ursprung i det mänskliga förnuftet.

Det är emellertid ideologen bakom "revolutionen" 1688, den engelske filosofen John Locke (1632–1704), som brukar räknas som naturrättslärans främste företrädare. Hans stora verk *Two Treatises of Government* som publicerades 1690, brukar omtalas som den moderna liberalismens bibel. Där gör han först upp med Filmers teokratiska teorier och lägger sedan fram sina egna idéer om statens natur och makt.

Som naturrättsteoretiker brukar även Hobbes och Rousseau räknas. De kom emellertid fram till väsentligt annorlunda slutsatser varför de med viss tvekan skall hänföras till kategorin "makt är rätt". Naturrättsläran fick en mycket inflytelserik inverkan på kanske hela jordens politiska utveckling genom sitt genomslag i konkreta konstitutionella dokument: främst den amerikanska rättighetsförklaringen 1776 men också den franska från 1789. Under lärans renäs-

sans efter andra världskriget antog FN en rättighetsförklaring 1948 och Europarådets förklaring undertecknades 1950. Även den nya västtyska grundlagen från 1949 är naturrättsligt präglad.

Naturrätten kom med tiden att undanträngas av rättspositivismen som helt opportunistiskt förutsatte att den verkliga rätten är den gällande rätten. Någon kritik av naturrätten innehöll inte denna strömning utan kritiken levererades i stället av empiristerna. Det var främst den skotske filosofen David Hume (1711–1776) men även Immanuel Kant (1724–1804) som sköt sönder naturrättslärans kunskapsteoretiska grund.

Man kan inte härleda "bör" från "är" konstaterade Hume. Moraliska värderingar är subjektiva och har sin grund i individernas känslor. Människans förnuft kan inte ge oss några normer för vårt handlande. Statens påbud skall inte lydys på grund av någon naturlig eller moralisk plikt eller ens på grund av något samhällsfördrag utan helt enkelt "därför att samhället annars inte skulle kunna bestå", menade Hume. Människorna är dygdiga emedan det är lönande och lämpligt för dem att vara det, ansåg Hume som med detta nyttoresonemang förberedde grunden för utilitarismen.

Jag tycker dock att Humes kritik delvis missar målet. Idén med ett samhällsfördrag är ju att individernas nytta skall öka jämfört med ett läge med anarki. Att de yttersta rättigheterna inte empiriskt går att belägga är visserligen riktigt. Men för att förhindra godtycklig maktutövning från styresmännens sida gentemot medborgarna behövs alltid regler som dessa inte kan sätta sig över.

Dessa regler kan endast stipuleras som

vid upprättande av vilket avtal som helst. Men om någon vill betrakta dem som axiom och kalla dem rättigheter och ge dem en metafysisk motivering må väl dessa bli saliga på sin tro. Utan begränsningsregler hamnar man till sist i olika varianter av kategorin "makt är rätt".

Makt är "rätt"

Den som tydligast har formulerat tesen att den starke alltid har rätt är fransmannen Jean Bodin (1530–1596). Statens uppgift är visserligen enligt Bodin att främja ett gott och dygdigt liv för medborgarna men han ägnar sig enbart åt att behandla medlen för att bevara staten oavsett dess karaktär. Han godtar vilken effektivt organiserad makt som helst som en sann stat. Staten har sitt ursprung i styrka och våld. De första politiska styresmännen valdes inte på grund av sin rättvisa och dygd utan de var människor som hade tillräcklig fysisk kraft att tvinga andra till underkastelse.

Det är emellertid florentinaren Nicolo Machiavelli (1469–1527) som kraftfullast har hävdade en statskonst obunden av alla regler och morallagar. Men han följer ändå mönstret från antiken genom att skilja mellan monarki och tyranni – dvs styrelse för de styrandes bästa kontra för de styrandes egna intressen. Machiavelli ville styra för det allmännas bästa men hävdade att detta krävde tyrannens alla metoder. Eftersom "ändamålet helgar alla medel" kunde han utveckla alla bedrägliga och hänsynslösa metoder som han kommit i kontakt med.

Om man tillämpar ett renodlat utilitaristiskt betraktelsesätt skulle man kanske kunna göra en kalkyl som visar att textpolitiska mord och avrättningar ökar lyc-

kan hos massan så mycket att det uppväger "olusten" hos de avlivade. Bentham och JS Mill försökte emellertid inte rättfärdiga Machiavelli. Han har endast utgjort en förebild för personer som Napoleon, Mussolini och Hitler.

Den moderna totalitarismens andra anfader kan sägas vara den engelske filosofen Thomas Hobbes (1588–1679). Hans stora politiska avhandling *Leviatan* (1651) var ursprungligen tänkt som ett försvar för Karl I:s anspråk på absolut makt. Dess verkliga syfte var emellertid att lägga en teoretisk grundval för absolut styrelse i allmänhet, ledd antingen av en monark, en diktator av Cromwells typ eller av ett parlament. Några översinnliga naturliga lagar fanns inte enligt Hobbes – den traditionella naturrätten var endast ett slags klokhetsregler. Naturtillståndet karaktäriseras av ett olidligt "allas krig mot alla".

Naturrättsläran fick en mycket inflytelserik inverkan på den politiska utvecklingen genom sitt genomsnitt i konkreta konstitutionella dokument.

För att få fred och möjlighet att öka sin livslängd är det nödvändigt för människorna att koncentrera sin makt och styrka till en liten grupp styrande. De överlämnar därför all sin frihet till de härskande som får oinskränkt makt. Något egentligt samhällsfördrag förekommer inte. De som inte är med får finna sig i att leva i det ursprungliga krigstillståndet där vem som helst kan döda dem.

Frederen är så viktig att vad som helst är tillåtet för staten eller Leviatan. Suveränen har makt att stifta lagar och upphäva dem när som helst. Inga medborgerliga rättigheter existerar. Härskaren får dock inte avliva sitt folk eftersom det var för att få skydd som de avstod makten till härskaren. Men några institutionella hinder mot detta finns inte i Hobbes läror.

Vad härskaren gör är rätt och får inte ifrågasättas av folket. Det är ju i själva verket individerna som handlar genom härskaren. Ingen kan handla mot sig själv vilket innebär att människan fortfarande har ett slags frihet. Denna av Hobbes uppfunna fiktion användes senare av Rousseau.

Machiavelli har endast utgjort en förebild för personer som Napoleon, Mussolini och Hitler.

Jean Jacques Rousseau (1712–1778) var en fullfjädrad företrädare för den romantiska strömningen på politikens område. Hans författarskap var dunkelt men hans verk *Contrat social* (1762) har ändå betecknats som den franska revolutionens bibel. På titelbladet visas en bild av Hobbes Leviatan med huvudet avhugget. Varje människa avhänder sig såsom hos Hobbes alla sina rättigheter till den huvudlösa Leviatan – dvs staten som drivs och leds av den allmänna viljan, la *volonté générale*.

Denna vilja är utan speciella konkreta syften. Vem som helst som påstår sig kunna uttolka den kan i dess namn införa ett totalitärt system och försvara egen-

mäktiga våldshandlingar. En variant är att alla bestämmer om allt i demokratiska omröstningar – alltså totalitär demokrati. Någon grundlag kan inte finnas som "förpliktar folkkroppen" ansåg Rousseau vilket lämnar fältet öppet för kollektiv tyranni.

Detta var också vad Lenin (1870–1924) åsyftade med begreppet *proletariatets diktatur*. Folkflertalet (lett av kommunistpartiet) skulle förtrycka de forna förtryckarna. En liknande tanke finns hos Karl Marx (1818–1883) som också hävdade att rätten bara är en ideologisk överbyggnad som uppfunnits för att motivera utövandet av naket våld och förtryck genom "statsapparaten".

Rättspositivismen

Under senare delen av 1800-talet utvecklades i Tyskland en ny rättsåskådning enligt vilken rätten är uttryck för statens vilja. Den tyska varianten av läran, som är en utveckling av den tidigare sk historiska skolan, brukar kallas ideologisk rättspositivism. Begreppet positivism bygger på föreställningen om den av samhällsmakten satta rätten (*ius positum*). Denna är den enda verkliga rätten och gäller så länge den utövas formellt och gäller så länge den utövas faktiskt. Någon grund för statens rättsliga makt att befalla över undersåtarna anförs inte. Denna makt förutsätts helt enkelt. Trots de oklara kunskapsteoretiska grunderna för denna lära sätter den fortfarande prägel på det juridiska tänkandet.

En variant av positivismen brukar kallas den sociologiska rättspositivismen. Den bygger på tankegångar från sociologins grundare Auguste Comte (1798–1857) men utvecklades mest i England.

Rättsreglerna var en sorts regelbundenheter i mänskligt handlande.

Rättspositivismens moraliska dilemma kom till flagrant uttryck under första hälften av 1900-talet. Om rätten inte var något annat än vad den formellt riktigt utövade makten påbjöd och dessa påbud stod i strid med starka etiska föreställningar (av tex naturrättslig karaktär) vart skulle man då appellera? I praktiken löstes problemet genom att naturrättsmakten USA militärt besegrade de stater som gått för långt på den rättspositivistiska vägen.

Utilitarismen

Under 1800-talets första 75 år dominerade i England en reaktion mot naturrättsläran som brukar kallas utilitarismen. De främsta företrädarna var Jeremy Bentham (1748–1832) och John Stuart Mill (1806–1873). Bentham ansåg att naturrätten endast var ett namn på irrationella fördomar och karakteriserade den som "nonsens på stultor". En handlings etiska kvalitet är i stället bestämd av dess tendens att öka eller minska totalsumman av lyckan i samhället.

Man har raljerat med utilitarismens svårigheter att mäta lust och olust vilket naturligtvis lett till ett förkastande av

den formella utilitarismen. Men en brist i diskussionen är den ringa uppmärksamheten kring tesen att det är samhällets lyckosumma som skall maximeras och inte varje individs. Utilitarismen öppnar vägen för att offra vissa individer på den kollektiva lyckosummans altare. Utan begränsningsregler av naturrättslig art kan vissa människors egendom beslagtas, slaveri tillåtas liksom massavrättningar, så länge olusten hos de drabbade anses vara mindre än den ökning av lusten som blir följden hos de övriga.

Den svenska rättsordningens bas har få inslag som kan härledas till naturrättsläran. Formellt har den teokratiska läran kvarstått till 1973 i form av inledningen till nyutfärdade svenska lagar: "VI GUSTAV ADOLF, med Guds nåde, Sveriges ... Konung ...". I 1974 års regeringsform återopas att all offentlig makt utgår från folket – ett tydligt arv från Rousseau liksom tanken att de demokratiska principerna borde utsträckas till alla delar av samhällslivet. Mycket av den praktiska svenska politiken präglas av indirekt utilitaristiska tanke sätt. Den offentliga sektorns organisation baserar sig i stor utsträckning på rättspositivistiska föreställningar.